

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCSESZET- ÉS
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR
IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

Erdődi Alexandra Anita

Körmöczi János (1763-1836) *Phosphorus Polgárfejedelem* című mű
magyarítása és európai háttere

PhD-értekezés tézisei

Témavezető: Dr. Balázs Mihály
professor emeritus

Szeged, 2023

AZ ÉRTEKEZÉS ÖSSZEFOGLALÓJA

1. Az értekezés problémafelvetése és célkitűzése

Értekezésemben a 18-19. század fordulóján élt unitárius tanár és püspök, Körmöczi János (1763-1836) egy kéziratban maradt fordítását, a *Phosphorus polgárfejedelem, avagy a világ minden papja bolondsága* (eredeti német címe: *Fürstbürger Phosphorus oder Die Allerweltpfaffenharlekinade: Eine komische Geschichte aus der Sphäre des Mondes*) című szöveget vizsgáltam. Vizsgálatom céljai között szerepelt annak körül járása is, hogy hogyan is helyezhető el ez a szöveg Körmöczi-életművében, illetőleg a szélesebb kiterjedésű, egyházi és világi műveket is felölelő irodalmi kánonban. Ennek a szövegnek a különböző közegekben és rétegekben való elhelyezése rávilágíthat arra, hogy az európai – jelen esetben a német – radikálisabbnak, sőt akár a korabeli törvények alapján betiltott irodalmi művek hogyan hatottak egy nagy tudásanyagot felhalmozó, a diákjainak alternatívákat felkínáló tanárra és gondolkodóra. A vizsgálat azért erre a szövegre esett, mert kiadatlan, illetve nagyon sokáig elkerülte az irodalomtörténészek figyelmét is, így a Körmöczi János életmű árnyaltabbá tételében is nagy segítségre lehet, ezzel együtt pedig a korabeli tiltott szövegek elterjesztésének és beszerzésének sok kutatót foglalkoztató módjaira vonatkozó ismereteink gazdagítására is lehetőség kínálkozott.

Az első lépés a szöveg pontos megismerése után az eredeti szerző személyének felkutatása és bizonyítása volt. A kézirat és a szakirodalom ugyanis Aloys Blumauer nevét adja meg szerző gyanánt. Ez az azonosítás azonban téves, hiszen Blumauer neve alatt nem található egyetlen egy olyan szöveg sem, mely a fent jelzett címmel fordul elő. A különböző internetes kutatásaim és a német szakirodalom egyre átfogóbb olvasása azonban elvezetett Johann Friedrich Ernst Albrecht (1752-1814) személyéhez. Az érvelés középpontjában a művet egyértelműen neki tulajdonító német tudományosságban is az állt, hogy ez a szöveg jól beilleszthető az adott időpontban született satirikus művei sorozatába, tehát az eszmetörténeti és irodalomtörténeti megfontolások szerint sem lehet nála erősebb jelöltet találni. Ezen ismeretek alapján tehát a továbbiakban én is Ernst Albrecht szerzőségét fogadtam el. A munka előrehaladtával azonban még egy helyről érkezett megerősítés: a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen filozófiát tanító, és a modern művészetfilozófiai kérdésekkel foglalkozó Rác Győző (1935-1989), a Korunk Gáll Ernő utáni főszerkesztője egy a filozófiai élet aktuális kérdéseivel foglalkozó fórumon a filozófiatörténet fontosságát Körmöczi János életművével is illusztrálta. Ennek során kifejtette azt is, bár szakirodalomra nem utalt, hogy Johann Friedrich Ernst Albrecht lehetett a szerző. Talán abban nem mondott bizonyosat, hogy Körmöczi peregrinációjáról hazatérve hozta

magával a könyvet. A kutatómunka során a Körmöczi János és Augusztinovics Pál közötti levelezés vizsgálata is elengedhetetlennek bizonyult, ugyanis a levelekben is érzékelhető baráti és néhány esetben már évődő hangvételt is megengedő üzenetváltások egyértelmű bizonyítékot szolgáltatnak annak kapcsán, hogy Körmöczi valamikor 1800 és 1801 között kérhette meg a *Phosphorus Polgárfejedelem* német kiadását. A levélváltások emellett azért is voltak elengedhetetlen jelentőségűek, mert több olyan, a korban mindenféleképpen betiltott könyvet említenek, melyek a *Phosphorus* olvasását és utalásrendszerét voltak hivatottak segíteni és megérteni Körmöczi számára.

A szöveg eredeti szerzőjének azonosítása és a beszerzés körülményeinek tisztázása után a dolgozat szempontjából elengedhetetlen volt, hogy magával a fordítással is foglalkozzak. Ezt nem tehettem meg anélkül, hogy a németet figyelmen kívül hagytam volna. Az első lépés az eredeti német általam történő nyers fordítása volt, amire azért volt szükség, hogy sokkal közelebb kerülhessek a szöveg mondandójához, illetve megközelíthetővé váljon számomra, hogy Körmöczi miként készíthette el saját fordítását. A fordítás során fogalmazódott meg annak kérdése, hogy kell-e és ha igen, akkor miként közölni Körmöczi magyarázatát. Számos ötlet felmerült, de végül az látszott a legcélszerűbbnek, hogy a disszertáció függelékében közöljem azt oly módon, hogy a szükséges helyeken az én fordításommal kiegészítve (kurzívval szedve) jelenjen meg így a teljes szöveg magyarázata.

A *Phosphorus* ilyen fajta megismerése után a fordítási jellegzetességek mellett egyre inkább kiemelt szerepet kapott a mérhetetlen tudásanyagot felvonultató és szövevényes utalásrendszert kiépítő alaptörténet. Világossá vált, hogy az értekezésem egyik legfontosabb része az lesz, hogy a különböző hagyományok mentén megpróbálom elhelyezni a szöveget, vagyis foglalkoznom kellett az holdutazások jegyében született irodalmi alkotásokkal, valamint a jegyzetanyagban feldolgozott sokszínű és szerteágazó szöveganyaggal, majd mintegy a tanulságok összegzése gyanánt a műfaji besorolás nem kevésbé problematikus kérdéskörével. Csakis ezek után volt célszerű a Körmöczi-életműben is megkeresi a fordítás elkészítésének miértjét és mikéntjét. Végül természetesen nem maradhatott el, hogy kitekintsek arra az egyszerre egyházi és világi erdélyi, de a magyarországi fejleményektől sem független közegre, amelyben a püspök-író alkotott. Itt természetesen meg kellett fogalmaznom azt is, hogy milyen következményei voltak annak a külön utasságnak, amelynek többek között a *Phosphorus*-magyarázat is egyik nagyon fontos dokumentuma.

2. Módszertani elvek és a disszertáció felépítése

Bár értekezésem alapjaként a *Phosphorus* fordításának vizsgálata tekinthető, nem hagyhattam figyelmen kívül az alapszöveg és az első sorban német szakirodalom felkínálta lehetőségeket arra, hogy a komparatiztika eszközeit használva, bizonyos esetekben a vallás- és filozófiatörténeti szempontokat alkalmazva egy, az irodalmi szerzők és szövegek között létrejövő szerteágazó kapcsolatrendszerrel vázoljak fel. Mindezen összetettség és a szerzői kérdések miatt a dolgozat felépítése tekinthető rendhagyónak, de talán indokoltnak is. Igyekeztem végig közel maradni a vizsgált szöveghez, nem elfeledve, hogy egy eddig kevésbé vizsgált német műalkotásról és magyar fordításáról van szó. Így a dolgozat főszövegében is kiemelt szempont volt, hogy minél többször idézzek a primer művekből, ezzel magyarázható az is, hogy szinte in medias res a német szöveg gondolatmenetét vázoltam fel legelőször (2. fejezet). Ez szükséges volt, hiszen erre épül az az irodalmi hagyomány, melynek felvázolása kiemelt szerepet kapott a dolgozatban. Ugyanakkor a szerzőségi kérdések tisztázása sem volt elodázható (3. és 4. fejezetek), sőt Ernst Albrecht magyarországi recepcióját is vizsgálnom kellett, mintegy mellékszálként, hiszen a hazai szakirodalom nem is nagyon ismeri. A jó néhány területre kiterjedő vizsgálat aztán kiderítette, hogy Ernst Albrecht igen is jelen volt Magyarországon, még pedig a német területen is népszerű orvosi népszerűsítő munkái révén (5. fejezet).

A 6. fejezettől kezdődött meg igazán az összehasonlító és irodalomtörténeti vizsgálat. A *Phosphorus Polgárfejedelelem* - a Holdon játszódik, az ottani birodalom fejedelmének és a földi papoknak több napra kiterjedő eszmecsereit jeleníti meg, és így természetesen szoros kapcsolatot mutat a korábbi holdutazásokról beszámoló szövegekkel. Ezeket tehát nem lehetett figyelmen kívül hagyni, így pedig a kérdéskör szakirodalmában figyelembe vett műveket kronológiai sorrendbe rendezve a következőkkel foglalkoztam: Lukianosz *Igaz történetek*, Ludovico Ariosto *Az eszeveszett Orlando* (1516), Johannes Kepler *Somnium* (1608/1634), Francis Godwin *Ember a Holdon* (1638), Cyrano de Bergerac *Holdbéli utazás* (1657), Bernard le Bovier de Fontenelle *Beszélgések a világok sokaságáról* (1686). Ennél sokkal szélesebb a holdutazások megjelenése az irodalomban, de szükséges volt a szűkítés többek között azért is, mert a szövegek összevetése során kimutathatóvá vált, hogy a *Phosphorus* országába való eljutás és az ott tapasztalhatók alapján összehasonlítási terepként elsősorban Godwin és Cyrano de Bergerac szövegei voltak ígéretesek. Lényeges újdonságnak tekinthető ugyanakkor, hogy számításba vettem egy olyan művet is, amelyet teljesen figyelmen kívül hagynak az ebben a témakörben született összefoglalások. Az 1787-ben Berlinben közzétett *Zamor, oder der Mann*

aus dem Monde, kein blosser Roman című névtelen regényről van szó, amelyet egyes katalógusok így is regisztrálnak, mások hipotetikusán Ernst Albrechtnek, megint mások a dolgozatomban több összefüggésben előkerülő Karl Bahrdtnak tulajdonítanak. A szerzőség kérdését természetesen nem tudtam megoldani, azt viszont nagyon valószínűvé tettem, hogy Ernst Albrecht *Phosphorusa* nélkül bajosan született volna meg. Már az utazás bemutatása során is észlelhetővé vált persze, hogy ezekhez az elődökhöz képest a Ernst Albrecht tollát nagyon határozott polemikus indulat vezeti, sokkal lényegre törőbben írja le az utazás mikéntjét is. Bár Ernst Albrecht művének filozófiai és teológiai üzenete tételszerűen néhány mondatban is összefoglalhatóvá vált, egy ilyen kivonat minden bizonnyal leegyszerűsítő lett volna, hiszen a jelentéshez hozzátartozik az a retorikai-poétikai kontextus is, amelyben ezek a gondolatok megjelentek. Ennek feltárása és elemzése azért is volt indokolt a disszertációban, mert ez a keret nem csupán kapcsolódik azokhoz az eljárásokhoz, amelyek más műveiben is felsejlettek, hanem új mozzanatok is megjelentek. Láthatóvá vált, hogy a narratív szövegekben a szerző szívesen teremt távolságot a művekben megszólaló történetmondók és a szerző között, és kedveli azt is, ha a szövegeket időben és térben távoli közegben születettek gyanánt mutathatja be az olvasóknak. Ernst Albrecht művének fontos sajátossága vált feltárhatóvá, amikor a vizsgálat kiterjedt a kötet felépítésére és a legfontosabb egységeinek egymáshoz való viszonyára. Így már a dolgozat kezdetén megelőlegezhető volt a legfőbb tanulság, vagyis az, hogy egy sajátos többszólamúság jelenléte állapítható meg, amely ugyanakkor egyáltalán nem vált hangsúlyossá sem a korabeli fogadtatás során, sem a későbbi szakirodalomban. Ezt egyfelől az biztosítja, hogy az 500 strófányi verses szöveghez 177 pőzában írt jegyzet is csatlakozik. Az értelmezés kezdetén fontos volt szem előtt tartani, hogy a magyar szöveg egy ponton hiányosabb, mint a német, nem szerepel a végén az A.d.S.(*Anmerkung des Schreibers*) rövidítés.

Így pedig a következő lépés a jegyzetanyagban foglaltak vizsgálata, feldolgozása és összekapcsolása volt (7. fejezet). A szinte önálló műnek is tekinthető apparátusban Ernst Albrecht megnevezi, helyenként idézi is a szöveg forrásaiként használt szerzőket, műveket (hivatkozik Johann Hieronymus Schröter (1745-1816), Abraham Gotthelf Kästner (1719-1800), Johann Stephan Pütter (1725-1807), Constantin-François Volney (1757-1820), David Nerreter (1649-1726), Ludwig Timotheus Spittler (1752-1810), Christian Ernst Wunsch (1744-1828), Théophile Conrad Pfeffel (1736-1809), Christoph Meiners (1747-1810), Friedrich Heinrich Christian Schwarz (1766-1837), Karl Friedrich Bahrdt (1741-1792), Johann Heinrich Lambert (1728-1777) munkáira). Ernst Albrecht ebben az esetben is okot adott az összehasonlító elemzésre, melynek során Wunsch és Volney egy-egy munkájára összpontosítva

világíthattam rá arra az összefüggésre, hogy Volney több ponton kritikai szemlélet nélkül átveszi Wunsch felfogását, Albrecht pedig ezt a Wunsch-féle felfogást Volney-en keresztül építi be a saját eszmerendszerébe, de Bahrtdt felfogásával elegyítve. Az értekezés írása során ugyanakkor fontos volt, hogy ennél a résznél minél több esteben álljon ott szó szerinti idézet az eredeti műből és a fordításból is.

A holdtuzásokkal és a forrásokkal való összehasonlítás során egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy nem kerülhető meg az az átfogóbb jellegű kérdés sem, hogy van-e olyan műfaji tradíció, amely képes a mű szövegalkotási eljárásait közvetíteni, és amelyek felmutatása segítségül szolgálhat a mű értelmezésében (8. fejezet). Ebben az elsődleges kiindulási pont a cím volt, ugyanakkor ezt inkább csak iránymutatónak, semmint tényleges műfajmegjelölésnek kellett tekintenem. A művel való megismerkedés után hamar bizonyossá vált számomra, hogy nem a komédia lesz az a műfaj, amelynek alaposabb megismerése segítséget jelenthet a szöveg értelmezésében. Ilyesmire késztetett már a *Fürstbürger Phosphorus* alaphelyzete is. A megjelenített ötletesség összetettebb hagyomány jelenlétének feltételezésére késztetett, és ennek keresése során hasonlóan látszó művek, illetve természetesen a velük foglalkozó szakirodalom olvasása vezetett el ahhoz a szövegcsoporthoz, amelyet menipposzi szatíra néven tart számon az irodalomtörténeti hagyomány, melybe az alaposabb vizsgálat után a *Phosphorus* szövege is beleilleszhetőnek bizonyult.

Csak ezen eredmények kimutatása után foglalkozhattam azzal (9. fejezet), hogy Körmöczi ezt a szöveget nagy valószínűséggel a tanári munkája során igyekezett felhasználni azzal a céllal, hogy az egyre radikálisabb szövegeket olvasó diákjait visszaterelje a helyes irányba és egy természeti vallás kínálta alternatívát tárjon eléjük. A magyar fordítás és annak retorikai-poétikai sajátosságai így az értekezés végén kaptak helyet (10. fejezet), ennek ellenére mégsem elhanyagolhatóak ezek az eredmények sem. A Körmöczi-fordítás célját és a feldolgozás mikéntjét megközelítve, célszerű volt a kézirat néhány sajátosságából kiindulni. Körmöczi készített egy listát a fordításhoz, amely a mű bizonyos témáit emelte ki. Logikus volt azt feltételezni, hogy azoknak a témáknak a hangsúlyossá tétele történik itt meg, amelyeket a fordító különösen fontosnak tartott, és amelyeket – az unitárius kollégium rektoraként – átbeszél tanítványaival. A listát pedig mindenféleképpen hasznosítani lehetett a mű bölcséleti-teológiai üzenetének bemutatásakor. Leszögezhetővé vált, hogy Körmöczi János a kiadvány teljes terjedelmű átültetésére nem csupán törekedett, hanem meg is valósította. A fordítás során megjelenő hibákból következtetéseket lehetett levonni arra nézvést, hogy a kézirat úgy készült el, hogy Körmöczi a nyomtatvány elejétől a végéig folyamatosan haladva fordította le a különböző szövegegységeket. Erre vallana az is, hogy ha nagyon ritkán is, de vannak áthúzások

a szövegben. Ezek nem teszik nehezzé a szöveg megértését (eltérően a különösen a latin részletekben gyakran alkalmazott rövidítésektől). Ezek alapján talán az is megállapítható, hogy bizonyos értelemben külön életet él a két nagy szövegegység, és ezért valamelyest eltérő olvasásmódot is követelt meg. Végül a német eredetivel és a saját nyers fordításommal való összevetés után egyértelműen világossá vált, hogy a mű kinyomtatására egészen biztosan nem gondolhatott a fordító, és a legvalószínűbb volt azt feltételezni, hogy hozzájárult ahhoz, hogy legalább bizonyos részleteit lemásolhassák a legjobb diákok, illetve erre támaszkodva beszélhetett a kollégium rektoraként előttük.

Az értekezés zárásaként néhány megjegyzés erejéig fel tudtam villantani azt, hogy egy másik dolgozat vagy éppen a további munka lehetőséget biztosíthat arra is, hogy a kortárs erdélyi és magyarországi erkölcs-és vallásfilozófiai művek teljességének kontextusában jelölje ki a vizsgált szöveg helyét.

3. Az értekezés eredményei

Dolgozatom egyik fő eredményének azt a kutató- és összehasonlító munkát tartom, melynek során Körmöczi magyar nyelvű fordításának segítségével eszme- és műfaj történeti kapcsolatokat mutathattam ki korábbi korok szövegei, de akkori kortárs szövegek között is. Saját eredményemnek tekintem a jobb összehasonlítás céljából elkészült nyers fordításomat és annak Körmöcziével való összevetését, melynek során így több olyan fordítási megoldásra tudtam rámutatni, amely enélkül nem válhatott volna láthatóvá, illetve a szöveggel való mélyebb megismerkedést is segítette.

Ugyanakkor az eredeti német szöveg szerzőségi kérdéseire is sikerült újabb adatokat szolgáltatnom azáltal, hogy Johann Friedrich Ernst Albrecht magyarországi recepciójával is elsőként foglalkoztam átfogóbban, különös figyelmet fordítva a magyarországi szöveg megjelenésekre. Ezek mellett pedig tisztázni tudtam, hogy a szakirodalomban korábban Blumauernek tulajdonított mű, semmiféleképpen sem lehet az ő munkája, illetve a német beszerzésének körülményeit is egyértelművé tudtam tenni a Körmöczi-Augusztinovic levelezésre támaszkodva.

A dolgozat során elvégzett téma, műfaji és retorikai-poétikai vizsgálatok során hatalmas szöveganyagot mozgatva legalábbis megpróbálkoztam azzal, hogy elmélyült és átfogó értelmezést adjak arról, miképpen képes a *Phosphorus polgárfejedelem* korokat átívelve összekapcsolni fontos vallási, kulturális, tudományos és irodalmi szövegeket.

A primer szövegek egyre szorosabb olvasása során pedig árnyalni tudtam a Körmöczi János filozófiai és irodalmi felfogásáról és tájékozottságáról kialakult képet, mindezt úgy, hogy

a tanári működését is kiemelhettem azáltal, hogy egy minden kétséget kizáróan oktatási anyagnak szánt művet választottam disszertációm témájául, így pedig dolgozatom fő célja, azaz Körmöczi egy ismeretlen, illetve az eddigi szakirodalomban nem tárgyalt művének bemutatása is megvalósultnak tekinthető.

AZ ÉRTEKEZÉSHEZ KAPCSOLÓDÓ PUBLIKÁCIÓK

MTMT-azonosító: <https://m2.mtmt.hu/api/author/10068481>

Körmöczi János *Phosphorus polgárfejedlem, avagy a világ minden papjainak bolondsága* című fordításának keletkezéstörténetéhez

Keresztény Magvető 128: 4pp. 396-407., 11p. (2022)

Egy Körmöczi János-kézirat forrásáról

Keresztény Magvető 127: 1 pp. 67-75., 9 p. (2021)

Egy sokáig feledésbe merült német „ezermester”: Johann Friedrich Ernst Albrecht magyarországi recepciójáról

Magyar Könyvszemle 137: 3 pp. 423-426., 4 p. (2021)

Holdutazások a holdutazások előtt

In: Novák, Anikó; Semság, Tibor (szerk.) Nyom-követés 5.: Tanulmánykötet: A Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete és a Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály IV. közös konferenciájának tanulmánykötete Budapest, Magyarország: Doktoranduszok Országos Szövetsége, Irodalomtudományi Osztály (2020) 149 p. pp. 45-62., 18 p.

Egy ismeretlen konfliktus margójára (Szentpáli Ferenc Teleki Mihály ellen írt paszkvillusa)

ACTA HISTORIAE LITTERARUM HUNGARICARUM. ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS 32 (Új folyam 1) pp. 203-206., 4 p. (2016)

KÖTETSZERKESZTÉS

Erdődi, Alexandra Anita (szerk.); Finta, Mária Anna (szerk.); Molnár, Annamária (szerk.); Virág, Csilla (szerk.); Vrabély, Márk (szerk.)

KOR/TÁRS: Kapcsolat, háló(zat) és közösség az 1800 előtti Európában: Fialatok Konferenciája 2018 Budapest, Magyarország: Reciti Kiadó (2019), 191 p.

A DISSZERTÁCIÓHOZ KEVÉSBÉ KAPCSOLÓDÓ PUBLIKÁCIÓK

Gróf Balassa Bálint metaforái és „stíluszintjei” a Bánom, hogy úgy búsulok kezdetű műben

In: Bartók, Zsófia Ágnes; Fajt, Anita; Görög, Dániel; Hevesi, Andrea; Maróthy, Szilvia (szerk.)
VERS: Verstan, poétika, trópusok a 15–17. századi Európában Budapest, Magyarország: Reciti
Kiadó (2014) 129 p. pp. 21-30., 10 p.

Versszerkesztési és szerzőségi kérdések: Ferendum et sperandum

ACTA HISTORIAE LITTERARUM HUNGARICARUM. ACTA UNIVERSITATIS
SZEGEDIENSIS 33 (Új folyam 2) pp. 55-74., 20 p. (2017)

Egy kézirat, egy költő, egy város (Tengeri-hántás, Arany János, Szeged)

Tiszatáj: Irodalmi Művészeti és Társadalmi Folyóirat 71: 3 pp. 123-126., 4 p. (2017)

AZ ÉRTEKEZÉSHEZ KAPCSOLÓDÓ ELŐADÁSOK

Woellner, Albrecht és Körmöczi – a Fürstbürger Phosphorus (első részének) fordításáról

Tudományos előadás. Elhangzott: KorTárs hallgatói konferencia, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK, Budapest, 2018. október 26.

Holdutazások a holdutazások előtt

Tudományos előadás. Elhangzott: DOSZ Nyom-követés 5. konferencia, Magyar Kanizsa, 2019. december 14.

Egy sokáig feledésbe merült német „ezermester” – Johann Friedrich Ernst Albrecht magyarországi (és német) recepciójáról

Tudományos előadás. Elhangzott: A Grezsa Ferenc tanszékvezető egyetemi tanár emlékére, a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalmi Tanszék irodalomtörténeti pályázatának szóbeli fordulóján. SZTE BTK, Szeged, 2019. május 22.